

תרומת הספרות היפה לחינוך לדמוקרטיה

הכנס השנתי לספרות ילדים ונוער, ביוזמת "קרן בית הנשיא" והמדור לספרות ילדים במשרד החינוך, והוקדש השנה לנושא "תרומת הספרות היפה לחינוך לדמוקרטיה".
אנו מביאים את דברי המרצים, לפי סדר הופעותם, בהשמטות קלות.

מר יוסף יונאי, מנהל מחוז ירושלים, ברך את באי הכנס ואת יוזמיו. הוא ציין לשבח את ההתמדה בארגון הכנסים מזה עשרים שנה ואלה תורמים להעמקת התודעה בערכים של ספרות ילדים.

מר יונאי ציין, כי מן הדין שהדיון לא יתמקד בבעיות פילוסופיות של הדמוקרטיה כי אם בבעיות המעשיות הקשורות בחינוך לדמוקרטיה. המורים עצמם נמצאים במבוכה ולא נהירים להם, במידה מספקת, מה לומר לחניכיהם וכיצד לחנכם להתנהגות דמוקרטיה, הוא מאמין שהמשתתפים בכנס ישובו לעבודתם מצויידיים במידע רחב יותר בנושא זה, אף כי הספרות אינה אלא אחד האמצעים שיכולים לתרום לקידום החינוך לדמוקרטיה.

הרצאת פתיחה / אליעזר שמואלי

אדבר קצת על התופעה עצמה, על המתרחש, כדי ללמוד אותה אתכם, לנתח ולהסיק מסקנות, ואצביע על כמה תופעות שהדיון שלנו נדרש להן לאמור: בעיות בתחום החינוך לדמוקרטיה כפי שהן משתקפות בספרות לילדים.

אני חושש מאד שבדיונים מסוג זה אין בהירות מספקת בהגדרת נושא הדיון, וחושש אני מאד, שהציבור, שנקלע לחרדה מסויימת, מערבב ומחליף יוצרות שבין תוכנו וצרכיו. יש התרגשות גדולה, לעתים, בקרב מחנכים החרדים שהנוער אינו מקבל את הדמוקרטיה, למרות שיש קונצנזוס לאומי לגביה כמשטר אידיאלי. הרושם שלי הוא שאופי המשטר, שאנו דנים בו היום, הוא לא הדבר המעסיק אותנו. אפשר לדון במוסדות חינוך — בשיעורים באזרחות, אפילו בהווי של ביה"ס — במנגנוני הדמוקרטיה כדבר מקובל ותקין. אפשר ללמד על הרשויות, להסביר מה כוחו של רוב ומה מעמדו של מיעוט, אפשר להסביר מהי הטכניקה שהדמוקרטיות קובעות במנגנון הממשלתי או הממשלי שלה ולהגן עליה. אלה דברים שאפשר ללמד בביה"ס. הרושם שלי הוא, שבכך אין סחף במערכת החינוך. אם ייתן מבחן לתלמידים, בסיימם את בית-הספר התיכון, או היסודי, על אושיות הדמוקרטיה — הכל יכתבו דברים מקובלים ונשמעים מקובלים.

מה אם כן הבעייה? מה קורה שבמקום כלשהוא המוחג בשעון הזה התחיל "להשתולל", והוא מדליק נורות, והוא יוצר סיטואציה אשר מחייבת את כולנו לבוא ולבדוק את עצמנו, פעם נוספת, כדי לבחון אם אמנם מה שאנחנו עושים נכון הוא וטוב?

אנחנו מאד ליברלים בגישה החינוכית שלנו. מותר לומר שמערכת החינוך במדינת ישראל, על פי תפיסותיה ונוהליה, היא מערכת ליברלית. היא קבעה מדיניות שעל-פיה הילד במרכז התהליך החינוכי, ההנחה הבסיסית היא ההכרה, שככל שנשקיע בילד יותר, נטפח אותו, ניתן לו הזדמנויות רבות יותר, הוא יגיע למיצוי מלא יותר של יכולתו האישית והאינטלקטואלית. המורה בישראל עפ"י חינוכו הוא מחנך ליברלי, דמוקרטי. שברנו מוסכמות בנושאים חינוכיים שאיפיינו ארצות רבות באירופה ואפילו בארה"ב. אין לנו דוכנים המגביהים את המורה מתלמידיו, הוא אינו מדבר מן הדלפק, ברבים מהמוסדות הוא נקרא בשמו הפרטי. יש לתלמיד גישה בלתי אמצעית אל מורהו. נמצאו גם מחנכים שהגבילו את המורה בסמכויותיו כסמכות אוטוריטטיבית בתוך היחידה שהוא שולט בה. יש דברים שאסור לו לעשות, ולעתים עולים האיסורים על ההיתרים. אם ניטול את שני הדברים יחד, החופש שאנחנו מחנכים בו, בהכרה, ובידיעת ילדינו, המגבלות שנטלנו על עצמנו כמחנכים בהתייחסות שלנו לתלמידינו — יצרנו, בדין, סיטואציה חינוכית (ביטוי שמורי ד"ר ברנר נהג לחזור עליו), אווירה חינוכית חיובית ונינוחה. אך לדעתך, ככל שחולפים הימים, מחריפה והולכת הסיטואציה הזאת, ההגבלות גדלות, "הפינוק של ילדינו" מעמיק והולך, ילדים חשים עצמם חופשים יותר להגיב בחוצפה, לדבר בצורה שאינה יפה. יש הרגשה, לעתים, גם לתלמידים בביה"ס, שלא יאונה להם כל רע בגלל התנהגות חורגת זאת. כללו של דבר, מסגרות נוקשות של סוף המאה הקודמת, ותחילת המאה הזאת, נתגמשו, נתגמדו עד שהגיעו למצב חינוכי, שבו הכל מותר (ואני מודע להגזמתו), יש נטייה להשלים עם הכל. זהו פן אחד של הסיטואציה בחינוך. ויש פן שני, שהוא חלק מהאווירה החינוכית בחברתנו, גם בבית וגם מחוצה לו: למדתי פעם שלפנק משמע **לותר** מתוך נקודת חולשה (מחנכים והורים מייחסים למושג זה משמעות אחרת). אני יושב בביתי וקורא לי עתון-ערב בשעות אחה"צ, בני "מנדנד" לי והוא רוצה כסף לגלידה. אני חושב שהוא לא צריך לאכול גלידה ברגע זה, אבל אני רוצה לקרוא עתון. הוא אינו נותן לי מנוח. אני רוצה לנוח והוא ממשיך "לנדנד" ואני מוותר. באותו הרגע שאמרתי לו: "הא לך האגורה, לך וקנה" אני אינני עומד על דעתי, **אני מוותר**. הוויתור הזה הוא פינוק ולכך התכוונתי בהשתמשי בפועל פינוק לצורך ענייננו.

החברה שלנו, במיוחד בגלל האופי המיוחד שלה, הגיעה להכרה ברורה שיש לבוא לקראת הילד והוא עיקר העיקרים בתהליך החינוכי שלה — ונמצאה למדה שהיא מפנקת את הילד, מאפשרת לקבל מה שהוא צריך ואינו צריך, לא מתוך הכרה חינוכית מוצדקת, לא מתוך ידיעה שזה טוב לו, אלא מתוך חולשתה, מתוך התפרקות מאחריות: "הא לך, לך ועשה מה שאתה רוצה ובלבד שתניח לי".

נדמה לי שהגענו לרגע קריטי בתהליך החינוכי. נמצאו רבים וטובים בינינו, חסידי הפדוצנטריות, שאמרו: זו המאה של הילד, צריך לנהוג בחינוך הילד עפ"י התפיסה של הפסיכולוגיה ההתפתחותית, הילד בכל תקופה עומד ברשות עצמו ויש להתייחס אליו בתור שכזה. אילו השקפות אלה היו נשמרות, תוך שמירת מעמדו של המחנך מול המתחנך, תוך שמירת מעמד ההורה, תוך ההקפדות שכל דושיח יובלטו גם המגבלות — בדמוקרטיה יש משטרה, בתי דין ועונשים — אם היו שומרים על כך, הדברים היו נראים אחרת. אני רוצה לסכם ולומר מהו המסר שלי: נתרופפה, לצערי הרב, המשמעת החברתית של כולנו.

אני זוכר כמה תופעות בביתי שלי כילד, ידעתי שבלי-שבת אני חייב להיות בבית בשעה מסוימת, כשאבא עומד לקדש על היין.

כמתבגר היו לי כמה עיסוקים שלכאורה מנעו ממני להיות בבית בשעה זו. אך זה היה קודש קודשים, אבא מחכה ב-7 פחות עשר דקות, אני חייב להיות מוכן ודוגמאות רבות דומות לה גם בביה"ס.

היום קמים מן השולחן — ואולי גם לא מגיעים אליו כלל — ללא משטר ונוהג. הכל מותר ומאחר שהכל מותר, בלי ספק, מישהו משלם מחיר של מתירנות זאת. וכדי למנוע אי-הבנות אדגיש: איני מדבר, על חינוך לאזרחות ללא דמוקרטיה. ואינני מדבר כרגע על תורת האזרחות ועל שיעורים על חלוקת סמכויות ברשויות לסוגיהן, אני טוען שדמוקרטיה, לצורך העניין שלנו, זוהי מסגרת מוסכמת שיש לה מספר צלעות ואם הן אינן נשמרות בגודלן הנכון המצולע הזה צולע. אם אין התייחסות של כבוד ושמירה על סמכות, ואני מתנצל בפני המחנכים על מלה קשה זאת, מאותו רגע יש פינוק, לפי שיטתי או הגדרתי. במקרה זה הדמוקרטיה הופכת ל"תן לעשות", למשהו שהכל מותר, ואז כמובן אתה יכול לראות נהיגה רשלנית, וצעקות, ודברים שנראים מוזרים מאוד, אך אם אין אכיפה של חוק בביה"ס, בבית, בגן הציבורי, ברחוב, משתלטת הפקרות ואנחנו נתונים לדעתי בתוך תהליך שעלול להוביל למצב הזה. יש בלי ספק תווית מיוחדת לחברה שלנו, היא בהחלט חברה לא נורמלית, בקצב ההתפתחות שלנו, במרכיבים שלה, בתהליך ההתמזגות, בחרדות, במטענים הפסיכולוגיים שנושאים מה שהם נושאים בלבותיהם, בין במשך פחת השכול או בציבור הנושא את זכרונות השואה וזוועותיה. זאת חברה מיוחדת ואין לי ספק בכך, שאי אפשר להתעלם מן המוטיבים הפסיכולוגיים החינוכיים האלה שעה שאנו מתדיינים בנושא זה.

נושא אחר: אורבת סכנה גדולה לדיון מסוג זה בשימוש בקלישאות נדושות, סכנה טמונה במוסכמה שאנחנו דמוקרטים ומי שלא בעד דמוקרטיה אנו נרעץ אותה אנו נילחם בו. אך אם אמרת כך לא אמרת כלום, כי מעבר לדיון הראשון אנחנו עומדים מול בעיות חדשות והן בעיות של דו-קיום. באופן כללי, אני טוען שחלק מבעיות אלה נובע מהפרק הראשון של דבריי. הבעיות של דו-קיום מתבטאות בחוסר סובלנות, יש תפיסה אגוצינטרית של אני ואפסי עוד, מה שטוב לי זהו הטוב ומה שטוב לאולתי פחות מעסיק אותי. ואז, כמובן, זאת קרקע פוריה מאוד לאנשים כמו כהנא ואחרים דומים לו, שהיו ועוד יהיו במערכת.

גם כאן כמובן זוהי תוצאה של מצב פוליטי, אומרים לי (אני לא בקי בזה) שככל שמתרבות פעולות חבלניות בתוך המערכת, התגובות כנגד ערבים הן הרבה יותר קיצוניות וקשות. ביקרתי בבתי-ספר יהדיים וערביים לפני סיום שנת הלימודים וגילגלתי את השיחה, שלא בנוסח שמצפים ממנכ"ל שיבוא ויתן כמה נוסחאות שדופות על נושא דמוקרטיה — אלא בשיחה עם קבוצת ילדים בבית-שמש או קבוצת ילדים בבית-ספר דתי בקרית אתא. התגובות בהחלט קשות מאוד. ואני משתמש בכל הזהירות בביטויים שלי, התגובות מחרידות. אני שומע ילד יהודי, דתי, ואין הדבר שונה אצל ילד לא דתי — זה פשוט היה בבית-ספר ממלכתי דתי. ילד משתמש בביטויים באוזני מחנכיו ובאוזני, (אני איזה דוד כזה שיושב בירר שלים והוא משהו חשוב) פתוח, גלוי, אומר דברים שהם קשים לי לשמיעה. "להשמיד, להרוג, להרוס" בלי שום נקיפות מצפון, ואז אני שואל, מי ילד לי את אלה? מאין זה צומח? בסה"כ מחנכי ישראל אינם חשודים בכך שהם עומדים ומטיפים להרס, נאמר, רובם של המחנכים שלנו הם פחות או יותר גזורים עפ"י דימוי שיש לי מהם ועליהם. אני מודע לכך שבהחלט יש קיצוניים גם בין המחנכים, ואז נשאלת השאלה מאין יונקים ילדים ונוער תגובות מסוג זה? מישהו יגיד, הנה זה מקום לבדוק את הספרות, (פרופ' אדיר כהן מאוניברסיטת חיפה, הוא מנקש יבלית בתוך ספרות הילדים) להשמיט מתוכה או להרחיב בה כי הציבור אינו יודע למה הכוונה.

בעתון ערבי של המפלגה הקומוניסטית נתפרסם מאמר שיטנה נגדי, לא ידעתי מאין זה בא לי. "המחנך א. שמואלי אמר..." וכן ציטוט מתוך ספרו של שמואלי... והכותרת היתה "לפוצץ את הערבים". מנכ"ל משרד החינוך אמר כך. כזאת הדמות של החינוך, הוא אמר... "לפוצץ את הערבים נשים וטף ללא הבחנה". אבל זה מופיע אצל א. שמואלי בהקשר מסויים של המאורעות של 1936—39.

אתה בוחן בתוך הספרות בכלל, בתוך המתח הדרמתי שבה, ומתבררת תופעה מעניינת מאוד: הערבי הוא חסר דיוקן, אין לו שם, אין לו כתובת, הוא ערבי. ואגב כתוצאה מזה הלך ונשתרש ביטוי שהוא נפוץ במקומותינו "ערבי מלוכלך". ועל מה אתה מתרגש? הרי יש גם פרנק פארה, "וואוואים" וביטויי גנאי אחרים, אני מודע לכך. אני רוצה לנסות ולקבוע, אם כי בלי למדוד שעוצמת הביטוי ערבי מלוכלך גדולה מעוצמתם של ביטויים אחרים (פרנק, וואוואים וכו'). ביטויים אלה שלובים בספרות שהיא לעתים אינה מבוקרת (לעתים באה לקהל). יש ספרים המגיעים לביה"ס על-פי המלצתנו, אך יש ספרים רבים שאינם מומלצים על ידינו ובכל זאת מגיעים לביה"ס (אנו דוחים את הכתוב בהם), אבל אתם יכולים למצוא דברים שליליים הגם שמלכתחילה נאמרו בחיוב באהבה (בסיפורי ילדים בגיל-הגן): כאשר קבענו תווית של עוזרת למזל, והשמש בביה"ס היה יחיא, היחס אליהם היה של אהבה רבה. אבל, ברגע שמדען בסיפורי ילדים הוא בעל שם שמוביל לאסוציאציה עדתית מסויימת והעוזרת בעלת שם שמוביל לאסוציאציה עדתית אחרת, אתה יוצר דעות קדומות, אתה בונה אותן בבית כשם שאתה בונה בו את הביטויים האחרים המובאים לבית-הספר. באוניברסיטת חיפה אספו את כל

היבלית הזאת לערימה אחת בבחינת "קונצטרטער עוגמת נפש", לפי ביטוי של ארן המנוח, ואין לי ספק שלריכוז מסוג זה יש השפעה. אני עצמי קורבן של דעות קדומות, תופס עצמי אומר ביטויים שדופים, חושב על פי דפוסי חשיבה, שהם, בלי ספק, תוצר של דעות קדומות שנתגבשו מקריאה, גם מקריאת עיתונים. כי אם מה שנקרא עתונות יומית היא גם ספרות, אין לי ספק בכך שאנחנו יוצרים חשיבה בלתי דמוקרטית. אם לסיפור על מעשי אונס ורצח מצרפים את מוצאו ועדתו של אותו אדם, אנחנו קובעים דעות קדומות שבמרוצת הזמן הן יכולות לשמש קרקע פוריה לצמיחתן של דעות קיצוניות המחרידות ומזעזעות אותנו.

יש חוקרים הטוענים, שחולשתה של המפלגה הסוציאל דמוקרטית בגרמניה בשנות השלושים, ועלייתה של התפיסה הנאציונאל סוציאליסטית, נוצרו על רקע חולשתה של דמוקרטיה. אני לא נזקקתי לתהליכים היסטוריים, אני נזקקתי בדברי הפתיחה שלי לדבר שנדמה לי כי כמחנכים אנו חייבים להיות מודעים לו: אתה יכול לטמון את הזרע פשיזם, וגזענות. אם יש קרקע פוריה הוא יצמח חלילה להיות הלוחם בעד, ותפקידנו לכוון את הנבט להיות הלוחם נגד. לפיכך יש חשיבות עליונה ליצירת אווירה מתאימה בתוך ביה"ס. (אגב: מי שהוא איש חינוך וכל חייו עוסק בזה, יכול לחוש, להריח מה שנקרא אווירה חינוכית בביה"ס אני לא צריך לבקר חודש ימים בבי"ס כל-שהוא כדי להתרשם מהאווירה החינוכית שבו). בכל בי"ס שורה אווירה. האווירה החינוכית בביה"ס, לטוב ולרע, מכתובה גם היא את מה שאני דן בו היום. אין לי ספק בכך שאם אנחנו נחליט במשרדנו שנועיד שעה ללימוד הדמוקרטיה, לא עשינו כלום. אינני רוצה ללמוד דמוקרטיה. חשוב לדעת את העקרונות והעיקרים, באלה הרי נבחנו התלמידים בבחינות בגרות, הם חייבים לדעתם. אני רוצה לטעון שיש צורך לעשות שימוש בלתי נלאה במה שנקרא לימודי אגב בתוך ביה"ס, כדי להעמיק את כל הטוב שאני הייתי רוצה שתהיה נחלתו של הילד. זה יכול להתבצע ולהתרחש, לא בשיעור מסויים. אתה יכול ללמוד מהי מלחמה נגד דעות קדומות, אתה יכול לטפח ערך האדם, שיויון האדם, אתה יכול לתרגם את מגילת העצמאות לשפת יום יום לא על ידי שיעור שאתה נותן כי בכך לא סגי, הוא ילמד וישכח.

יש צורך ליצור אווירה חינוכית שאתה מטפח בה יום יום. אמר היו"ר יונאי הספרות היא מכשיר אחד, בהחלט רק אחד. יש חשיבות לדרך הילוכו ודיבורו של המורה וההורה, דרך הילוכם של אלה, שאנו אמורים לחקות אותם, כל אלה — יחד עם ההליכה לספר, שמירה על מה שקוראים תפקידו של כל אחד מאתנו בתוך הרב שיח הזה יאפשרו לנו לחנך לדמוקרטיה. אחרת כל הדברים שנאמרו וייאמרו, יישארו בגדר תגובות ראשוניות, לעתים מתוך צער, לעתים מתוך כעס, אך לא מתוך למידה ובחינה אמיתית של תהליכים פסיכולוגיים, ציבוריים, חברתיים, חינוכיים, שהם בסופו של דבר משפיעים על התנהגותו, על הלך הנפש, על בניין אישיותו ותגובותיו של הילד. בלא הפעלת כל הגורמים אין טעם לפעולתנו, כי בסופו של דבר, תהיה השפעתה של הספרות אשר תהיה, גם היא רק מרכיב אחד של כלל ההשפעות הבלתי מודעות שלנו על תהליך החינוך.